

МОВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ В КОНТЕКСТІ МІЖЕТНІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Л.О. Аза, Київ, Україні

AZA, Larisa. Linguistic competence within the inter-ethnic integration in Ukraine. *Individual and Society*, 2000, Vol. 3, No. 1.

The process of ethnic integration is associated with certain features cultural contacts. Responding to the adoption of certain cultural values, norms of behavior, adaptation and integration into another culture is not usually simple. However, the process of understanding the new situation of ethnic cultures in Ukrainian society is going. The evidence for this are, for example, the empowerment of ethnic groups and their communicative competence, including language.

Linguistic competence. Ukraine. Ethnic cultures in Ukrainian society.

На порозі третього тисячоліття помітно посилилась міжкультурна взаємодія етносів. Причому дана тенденція за різних соціальних умов проявляється досить неоднозначно: в одних випадках вона стає джерелом загострення етнокультурних суперечностей, а в інших — яскравим проявом однієї з об'єктивних закономірностей здійснення інтеграційних процесів.

Власне, кожна етнічна культура, виходячи з певних норм, цінностей, ідеалів формує свій специфічний культурний соціум, свою форму соціокультурного спілкування, свої морально-етичні засади суспільного життя, включаючи певні типи мислення, ціннісні орієнтації, самобутність світосприйняття. І в цьому плані жодна культура не здатна підмінити собою іншу. Мова йде про інше, про можливості міжкультурної взаємодії.

Не можна заперечувати, що особливості системи цінностей етносу, як і структура його контактів, значною мірою визначаються чисельністю останнього. Скажімо, порівняно з представниками більш чисельних етносів, які мають менше підстав для турбот щодо збереження своєї етнічної самобутності, у малочисельних етносів (з огляду на реальну або уявну загрозу асиміляції) етнічність здатна набувати характер самоцінності. Однак затвердженням власної неповторності та унікальності стимулюється поширення міжетнічних контактів (на відміну від великих етносів, де, як правило, діють моноетнічні контакти). Можна сказати, що вже самі умови існування таких спільнот активізують їхню етнічну самосвідомість, підвищуючи значущість етностатусної системи.

Процес міжетнічної інтеграції завжди пов'язаний з певними особливостями культурних контактів. І, як виявляється, реакція на здійснення останніх не завжди однакова. Якщо, скажімо, з прийняттям певних культурних цінностей, норм поведінки, з адаптацією та інтеграцією у ту чи іншу культуру, як правило, асоціюється етнорелятивна позиція, то у випадку акцентуації міжкультурних відмінностей домінуючого положення частіше за все набуває захисна позиція. Причому дана позиція не така вже й «безневинна», як це здається на перший погляд, оскільки вона може реалізовуватися по-перше, як затвердження власної культурної вищості, а відповідно, і зневажливості по відношенню до іншої культури, а по-друге, як демонстрація своєї інаковості з метою встановлення етнокультурної дистанції. А головне, така захисна позиція нерідко

характеризується низьким рівнем міжкультурної компетентності, що в свою чергу призводить до посилення негативного заряду стереотипів і можливого прояву агресивності.

На підставі усього вищезазначеного можна, таким чином, констатувати наявність двох, найбільш поширених моделей міжкультурної взаємодії етносів — інструментальної та динамічної. Вже в самій назві даних моделей закладені особливості їхньої реалізації. Перша модель значною мірою зорієнтована на адаптивні механізми тих чи інших компонентів культури. Найчастіше у даному випадку задіяними виявляються мова, взірці та норми поведінки. Друга модель — стратегічної спрямованості дає змогу зосередитись на змінах у структурі взаємодії, спираючись на потенційні можливості міжкультурної комунікації. Однак найважливішим, мабуть, є те, що аналіз етнокультурних реалій під кутом зору розглянутих моделей дає змогу виявити проблеми та суперечності, які власне виникають у процесі взаємодії. Як, наприклад, не можна ігнорувати того факту, що реалізація моделей етнокультурної взаємодії зазнає опосередкованого впливу різних соціальних інститутів, у тому числі політичних. В останньому випадку негативні стереотипи, що чорнять іншу культуру, можуть утворювати в організовану систему поглядів. Хоча, якщо докладніше проаналізувати дану ситуацію, то не можна не помітити, що протиставлення стереотипних рис різних культур у завуальованій формі властиве практично будь-якій ідеології.

А втім, з механізмами і наслідками взаємодії різних етнічних культур взагалі дуже часто асоціюються як позитивні, так і негативні варіанти, серед яких найчастіше фіксуються: примноження, ускладнення і збідніння. Зрозуміло, що перший варіант передбачає збагачення контактуючих культур. Другий варіант свідчить про можливість виникнення певних ускладнень за умов навантаження існуючої системи соціокультурної регуляції новими системами, що додаються в процесі взаємодії. Збідніння ж, як правило, зазнають ті етнічні культури, які не мають стійкої й розвинутої власної структури і в разі зовнішнього впливу не здатні адекватно реагувати на нього.

Однак і позитивного ефекту від інокультурного впливу практично не може бути без існування необхідних для цього передумов. Скажімо, ступеня диференціації культури, яка зазнає впливу, її здатності адаптувати функціонально прийнятні інноваційні елементи, не порушуючи при цьому основи своєї структури. Не останню роль тут відіграє і тривалість контакту. Чим більш розтягнутим у часі є вплив, тим імовірнішим стає прийняття ново-введень і уникнення шокового стану та їхнього відторгнення. І, нарешті, чи ненайголовніше, — це рівень міжкультурної компетентності, від якого залежить "захист" сприйняття ситуації контакту культур. Низький її рівень може лише підштовхнути посилення негативних стереотипів і прояв агресивності. Прикладів того чимало. Найбільш характерними, мабуть, є випадки, коли формування захисної реакції на міжкультурну ситуацію стає іноді неминучим. Це може бути пов'язане з фізичними відмінностями (включаючи раси, фенотипи) або ж, скажімо, характерне для груп іммігрантів, що опинилися у новому для них етнокультурному середовищі.

По суті, будь-який контакт — явище двостороннє. Хоча, абстрагуючись від даного зв'язку, останнє можна розглядати з боку або культури-донора, або культури-реципієнта. Специфіка сприйняття етнічною культурою зовнішніх впливів значною мірою визначається змістом самої культури, яка часто-густо стає і селектором, і критерієм відбору. Причому сприйняття їх етнокультурною з порушеними системними зв'язками, як правило, пов'язується з різними етапами акультурації й асиміляції, тому, що зовнішні імпульси у такій ситуації не можуть трансформуватися в органічні елементи власної етнічної культури, а лише сприяють їй подальшому розладнанню.

Власне, процес сприйняття та адаптації етнічною культурою зовнішніх імпульсів так чи інакше має пройти певні етапи. Початковим, як правило, є відбір певних елементів культури, критерієм якого можуть виступати і тенденції розвитку культури-реципієнта, і особливості соціально-політичного та економічного становища її носіїв. Однак подальше засвоєння за-позичених елементів культури не обіцяє їхньої остаточної адаптації. Оскільки, на даному етапі можливе не лише їхнє відтворення, а й відторгнення, залежно від умов, зі зміною яких вони стають не потрібними для нормально-го функціонування і розвитку етнічної культури. Наступний етап пов'язаний з процесом поступової асиміляції запозичених елементів, їхньої модифікації відповідно до специфіки культури-реципієнта. Хоча не виключено, що зовнішні імпульси, зазнаючи в процесі адаптації певної трансформації, здатні викликати зміни й самої етнічної культури. Причому тим сильніші, чим більш значущими в системі її структури і зв'язків виявляються запозичені елементи. І, нарешті, останній етап — структурної інтеграції, який характеризується набуттям запозиченими елементами культури рис етнічної специфіки. Причому часом настільки повним, що іноді вони починають суттєво відрізнятися від власних прототипів.

Слід також мати на увазі, що іноетнічні запозичення можуть мати престижно-знаковий характер. Як правило, такі запозичення виникають за умови вищості культури-донора порівняно з культурою-реципієнтом. У та-кому випадку культура-донор виступає референтною групою, що насправ-ді не завжди відповідає її реальному рівню. Причому престижно-знакове за-позичення в міжетнічних контактах більш властиве елітарним верствам на-селення, можливості яких в ознайомленні та засвоєнні досягнень іноетнічної культури є значно більшими. Характерно, що згодом вже вони виступа-ють референтною групою по відношенню до інших соціальних верств, тобто засвоєння елітарними верствами іноетнічних цінностей автоматично набуває для останніх престижного змісту.

Але як би не склалися обставини, процес інтеріоризації тієї чи ін-шої культури завжди досить суперечливий і неоднозначний, тому що поряд з бажанням набути іншого досвіду, опанувати цінності іншої культури дуже часто спрацьовує реакція протидії, одним з проявів якої є сепаратизм (на-вмисне зведення фізичних і соціальних бар'єрів з метою встановлення дис-танції по відношенню до інокультурних явищ). Це може пояснюватися як нерозумінням важливості наслідків міжетнічних культурних контактів, так і більш глибокими історично закріпленими у прагненні до органічного само-розгортання та самозбереження соціально-психологічними установками.

Проте, не викликає ніяких сумнівів той факт, що для успішної інтеріоризації та екстеріоризації культури необхідні передусім: знання та вмін-ня орієнтуватися в знакових системах нового соціокультурного середови-ща, а також у невербальних способах комунікації, що закріплюються в інст-рументальній поведінці повсякденного життя. Власне, ступінь володіння ци-ми знаннями є найвиразнішою характеристикою комунікативної компетен-тності, яку взагалі можна вважати суттєвою ознакою актуального існуван-ня культури. Вона привносить у розгляд етнокультурної взаємодії елемен-ти спільності - це, по-перше, а, по-друге, зводить проблему етнокультурних контактів до аналізу проблеми співіснування етносів.

Будучи ситуативним мотивом зміни культурної активності, пов'яза-ної з необхідністю адаптації, нове культурне середовище надає комуніка-тивній компетентності особливої значущості, тоді як зануренням у дане середовище значною мірою визначається рівень останньої. А це дає підстави зробити припущення про те, що зміни культурної активності тих чи інших груп у новому етнокультурному середовищі залежатимуть від змін у комунікатив-ній компетентності (прикладом може слугувати процес оволодіння мовою, як безпосереднім проявом культурної активності).

Втім, при більш докладному аналізі зазначеної проблеми увагу привертає ще один факт. У культурній активності, що проявляється в процесі міжетнічної інтеграції умовно можна виділити два специфічних напрями: активність по відношенню до власної культури і позитивну або негативну активність по відношенню до іншої культури. Якщо реакцію, пов'язану з власною культурою можна вважати природною, то факт інтеріоризації якоюсь групою іншої культури стає диференціюючим не лише по відношенню до даної групи, але й до тих частин етносу, які не входять у контакт, хоча й репрезентують цей етнос. Бо, з необхідністю постає проблема вивчення нової мови, прийняття нового культурного досвіду. Це певною мірою пояснює, чому розглядаючи можливості інтеріоризації тієї чи іншої етнічної культури доцільно звертатися до питання про мовну компетентність. Тим більше, що остання робить механізми міжкультурної взаємодії більш доступними для соціологічного дослідження. Це стосується не лише виявлення факторів, що впливають на інтеріоризацію знакових систем інокультурного середовища (перш за все мови і пов'язаних з нею функцій спілкування), але й визначення реальних соціокультурних меж комунікативної свободи стосовно іншої культури. А фіксація ступеня мовної компетентності в іноетнічному середовищі уможливорює вихід на більш загальні характеристики контактуючих культур, зокрема, їхньої закритості, відкритості та дистанційності.

Безперечно, мова, якій віддається перевага є суттєвою ознакою культурної орієнтації людини, її включеності у певне культурне середовище. Тому не випадково в умовах етнокультурного поліморфізму мовна компетентність набуває особливої значущості, загострюючи водночас проблему, пов'язану із задоволенням культурно-освітніх запитів етнічних спільнот.

Необхідність приведення вищезазначених запитів у відповідність до закономірностей розвитку мовних процесів у поліетнічному суспільстві, яким є Україна, потребує докладного розгляду сучасної етномовної ситуації, що склалася в країні, зокрема, вирішення освітніх проблем етносів. Соціологічне опитування представників десяти найбільш чисельних етнічних спільнот України (росіян, білорусів, євреїв, молдован, болгар, поляків, угорців, румун, кримських татар і німців) допомагає з'ясувати питання щодо доцільності одержання дітьми освіти своєю рідною або

українською (державною) мовами (за пропорційною вибіркою було опитано 1500 осіб, січень 1998 р., Інститут соціології НАН України). Причому, згідно поставленої проблеми, відповіді респондентів диференціювались не лише за станом розвитку їх власної етнічної мови, але й за рівнем усвідомлення ними необоротності мовних процесів у суспільстві.

Найбільшу наполегливість щодо доцільності одержання дітьми (онуками) освіти рідною мовою виявляють угорці (90,7%), росіяни (85,4%), румуни (75,8%), поляки (74,0%), а також німці (58,9%). [табл. 1].

Таблиця 1. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Як Ви вважаєте, чи є доцільним для Ваших дітей (онуків) одержання освіти рідною мовою?» (%)

Етнічні спільноти	Так, безумовно	Ні, необов'язково	Важко сказати
Угорці	90,7	7,3	2,0
Росіяни	85,4	7,3	7,3
Румуни	75,8	13,4	10,8
Поляки	74,0	16,4	9,6
Німці	58,9	23,8	17,2
Євреї	39,5	29,2	35,4
Молдовани	30,7	40,0	29,3
Кримські татари	28,7	46,7	24,7
Болгари	13,2	39,7	47,0
Білоруси	12,7	56,7	30,7

Серед молдован і євреїв аналогічної думки дотримується майже кожен третій респондент. Тоді як, скажімо, 56,7% опитуваних білорусів, 40,7% кримських татар, 40,0% молдован і 39,7% болгар не бачать у цьому необхідності. Причому з-поміж них і найбільша частка тих, хто не зміг визначитися з цього питання. Пояснень такої ситуації може бути кілька: або організація вивчення етнічних мов у місцях компактного проживання цих етносів не є задовільною, що спонукає їх до такого рішення, або ж дане питання слід розглядати у ширшому контексті — як питання життєвої перспективи їхніх дітей, зважаючи на реальну ситуацію.

Власне, проблема освіти дітей, що безпосередньо пов'язана з їхнім майбутнім, виявилась досить непростою для опитуваних спільнот. Навіть у випадках, коли респонденти дотримуються більш чіткої позиції щодо необхідності одержання дітьми освіти рідною мовою, не виключено, що майбутнє останніх (а можливо, і подальша освіта) планується в тісному зв'язку з історичною батьківщиною.

Однак попри всі проблеми, безумовно, приходить і розуміння того, що українська мова як державна має впроваджуватися в суспільстві, і так чи інакше вона потрібна молоді, аби на рівних утверджуватися в житті. [табл. 2].

Таблиця 2. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Як Ви вважаєте, чи потрібне Вашим дітям (онукам) знання української мови» (%)

Етнічні спільноти	Так, безумовно	Ні, не обов'язково	Важко сказати
Етнічні спільноти	90,7	7,3	2,0
Поляки	94,6	1,4	4,1
Угорці	86,0	4,7	9,3
Румуни	72,0	14,0	14,0
Росіяни	70,2	20,5	2,3
Німці	64,9	20,5	14,6
Євреї	56,1	20,9	23,0

Білоруси	49,3	23,3	27,3
Молдовани	49,3	22,7	28,0
Болгари	43,3	9,3	37,3
Кримські татари	20,7	60,0	19,3

Якщо проранжувати відповіді респондентів за рівнем усвідомлення ними необхідності знання їхніми дітьми (онуками) української мови, то етнічні спільноти вишиковуються слідуєчим чином:

Поляки	94,6%
Угорці	86,0
Румуни	72,0
Росіяни	70,2
Німці	64,9
Євреї	56,1
Білоруси	49,3
Молдовани	49,3
Болгари	43,3
Кримські татари	20,7

Як бачимо, помітно виокремлюються в наведеному розподілі кримські татари. Цей факт підтверджується тим, що 60% опитуваних татар не бачать необхідності в опануванні дітьми української мови (не останню роль, мабуть, тут відіграє російська мова спілкування).

Подальший аналіз відповідей респондентів на запитання щодо обов'язковості знання їхніми дітьми української мови виявив, що такої думки дотримується лише кожен п'ятий респондент - білорус, молдованин, єврей, росіянин, німець, болгарин. 37,3% опитуваних болгар, 28,0% молдован і 27,3% білорусів взагалі не змогли чітко визначити своєї позиції з цього питання.

Картина буде набагато повнішою, якщо вдасться до аналізу реального стану функціонування української мови в досліджуваних етнічних спільнотах. Як виявляється, найбільш вільне володіння українською мовою демонструють поляки (86,4%), поступають їм євреї (44,0%), румуни (36,3%), угорці (30,7%), росіяни (22,5%), німці (19,3%) і білоруси (12,0%). Частка молдован і болгар за рівнем знання української мови досить низька (відповідно 7,2% і 3,3%). А серед опитуваних кримських татар не володіють українською мовою 68,0%, щоправда, розуміють її 31,3% респондентів. Останній ступінь мовної компетентності притаманний також молдаванам (53,3%), болгарам (48,3%), білорусам (45,3%), німцям (43,3%), росіянам (31,8%), угорцям (24,7%), євреям (20,0%). Водночас 43,9% респондентів-румунів, 36,4% росіян, 30,0% євреїв і 25,3% німців вказали на певні труднощі, з якими вони стикаються під час розмови українською мовою.

Втім, важко було сподіватися на якийсь інший результат, враховуючи вплив цілого ряду чинників, що мають як історичний, так і ситуативно набутий характер. Але якщо наведені дані розглянути з точки зору мовної компетентності кожної з зазначених етнічних спільнот (стосовно культури, мови провідного етносу), то не можна не визнати досить низький її рівень у кримських татар, молдован і болгар. А наслідки такого стану здатні набувати форми культурної ізоляції. І хоча, здається, що в умовах закритості культури з'являється більше шансів щодо збереження її самобутності, проте без діалогу з іншими культурами вона так чи інакше втрачатиме перспективи подальшого розвитку. Етнічні спільноти, рівень мовної компетентності, а відповідно і комунікативної свободи яких значно вищий, безумовно виявляють більшу схильність до міжкультурної взаємодії, що здатна стимулювати їхню культурну активність.

Аналізуючи в цілому сучасну мовну ситуацію, не можна залишити поза увагою того факту, що російська мова, з огляду на її минулий статус мови «міжнаціонального спілкування», продовжує відігравати посередницьку роль у суспільстві. Щоправда, розвиток нової мовної політики в Україні передбачає оптимальне співвідношення запитів титульного етносу (українців) та етнічних спільнот у лінгвістичному вимірі, забезпечуючи водночас українській мові статус державної. Проте після прийняття Закону України «Про мови» в окремих регіонах країни, по суті, лише почалося її

впровадження. Бракує викладачів, посібників, кваліфікованих рекомендацій, що, зокрема, може стати перешкодою (внаслідок недостатнього володіння українською мовою) на шляху вступу молоді до вузів. Безумовно, велику роль відіграє і місце проживання етнічних спільнот, а відповідно і їхнє мовне оточення (враховуючи істотні регіональні відмінності населення України за ступенем поширення російської і української мов спілкування), а також компактність розселення останніх.

Водночас далеко неоднозначною можна вважати й проблему етнізації навчальних закладів (їх розподіл за мовним статусом), що особливо актуалізується у результаті закріплення чинним законодавством України права національних меншин на національно-культурну автономію. З одного боку, вона несе в собі позитивні засади, оскільки є свідченням реалізації прав етнічних спільнот на задоволення їхніх етнокультурних, освітніх запитів, з другого – чи не призведе це до певних ускладнень у суспільстві, враховуючи зростаючу орієнтацію етносів на власну самореалізацію за недостатньої сформованості лідируючої позиції культури українського етносу. Більш того, нарівні з культурними запитами етнічних спільнот (а вони, як правило, формуються лідерами їхніх громадських організацій) необхідно враховувати також об'єктивні закономірності розвитку етнонаціональних процесів, включаючи внутрішні ресурси самих спільнот. Особливо це стосується підготовки фахівців виключно етнічними мовами. Бо, навіть, у місцях компактного проживання представників того чи іншого етносу ігнорування у фаховій підготовці державної мови (як, скажімо, у школах з румунською мовою навчання, де українській мові приділяється замало часу) може призвести до обмеження ринку праці даними місцями поселення. Внаслідок, виникає загроза збільшення конкуренції на цьому ринку, а, відповідно, — підвищення рівня безробіття. Лише за умови впровадження розумної і адекватної системи задоволення потреб етнічних спільнот можна запобігти обмеження їхніх прав у майбутньому та уникнути негативного резонансу цих явищ.

Втім, процес усвідомлення спільнотами нового статусу етнічних культур в українському суспільстві (хоча й повільно) відбувається. Свідченням цього, як бачимо, є посилення міжкультурної взаємодії етносів, їх комунікативної компетентності, зокрема, мовної. А це вже дає підстави говорити про те, що в українському суспільстві є підґрунтя для інтеграційних процесів, для формування спільних ментальних структур, що складають основу державницької свідомості.